

ФІЛОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ ЯК НЕОБХІДНИЙ РІЗНОВИД НАУКОВО-НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У СИСТЕМІ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ

Беценко Т. П.

У статті розглядаються мета і завдання філологічного аналізу художнього тексту як особливого різновиду навчальних вправ; обґрунтовуються його переваги порівняно з іншими видами текстового аналізу; окреслюються проблемні моменти, що можуть виникати у процесі роботи з текстом; подаються рекомендації для ефективного використання зазначеного різновиду науково-навчальної діяльності.

Ключові слова: текст, філологічний аналіз тексту, текстова діяльність, алгоритм філологічного аналізу тексту.

В статье рассмотрены цель и задания филологического анализа художественного текста как специфической разновидности учебных упражнений; обосновывается его преимущества в сравнении с другими видами текстового анализа; отмечены проблемные моменты, которые могут возникать в процессе работы с текстом; предложены рекомендации для эффективного использования указанного вида научно-учебной деятельности.

Ключевые слова: текст, филологический анализ текста, текстовая деятельность, алгоритм филологического анализа текста.

The author considers the goal and objectives of philological analysis of belles-lettres texts as a specific type learning exercises, substantiates their advantages in comparison with other types of text analysis, outlines problems that can arise during the work on texts and puts forward recommendations for effective use of this type of learning activity.

Key words: text, philological analysis of texts, work on texts, algorithm of philological analysis of texts.

Формування інтелектуально розвиненої, морально досконалої, духовно багаті особистості є пріоритетом сучасної загальноосвітньої парадигми. Дисциплінам гуманітарного циклу, зокрема рідній мові та літературі, належить провідна роль у глобалізації та гуманітаризації освіти, визначенні її ціннісних вимірів. Сприяти успішному досягненню цих та багатьох інших цілей, реалізованих на уроках філологічного циклу (особливо – у профільному навчанні), може використання такого виду роботи, як *комплексний філологічний аналіз художнього тексту*, що, однак, є однією із найскладніших та водночас найнеобхідніших інтелектуальних операцій, яку рекомендуємо практикувати у процесі навчання мови та літератури. У зв'язку з цим мета нашої розвідки – з'ясувати ключові проблеми, пов'язані з практичним виконанням *філологічного аналізу художнього тексту* як завданням вищого рівня складності, що засвідчує вміння різнорівнево реалізовувати набуті знання, уміння, навички з філологічних, а також інших дисциплін.

Текст як об'єкт лінгвістичного аналізу привертав увагу ще античних філософів; зразки та досліди цілісного філологічного аналізу художніх творів, що базувалися на єдності лінгвістичного, літературознавчого та культурологічного підходів, репрезентовані працями М. Бахтіна, В. Виноградова, В. Ейхенбаума та ін.; теорію мови художньої літератури розробляли В. Виноградов, Л. Новиков; учення про складне синтаксичне ціле отримало розвиток у працях О. Востокова, Ф. Буслаєва, О. Пешковського, Л. Булаховського, М. Поспелова, І. Фігуровського; функціонально-стилістичні параметри тексту вивчали В. Виноградов, М. Кожина, В. Одинцов, Д. Шмельов, С. Єрмоленко, А. Коваль, Л. Мацько та ін. Значний внесок у розвиток методики аналізу художнього тексту зробили свого часу О. Пешковський, Л. Щерба, В. Виноградов, О. Ефімов, Л. Булаховський, І. Білодід, В. Мельничайко, Є. Пасічник, В. Неділько та ін.

У вітчизняній науково-методичній думці звернена суттєва увага на лінгвістичний, стилістичний, літературознавчий аналізи тексту як окремі різновиди. Інтегративні процеси в освітній парадигмі переконують у необхідності віддати перевагу саме філологічному аналізу тексту, особливості якого і є вмотивоване, цілісне поєднання всіх інших видів, зазначених вище.

Комплексний філологічний аналіз – "це аналіз узагальненого типу, який передбачає визначення проблематики художнього твору і його ідейного змісту у співвіднесенні з розглядом композиційно-мовленнєвої структури тексту, його образного ладу, просторово-часової організації та інтертекстуальних зв'язків, маркованих мовленнєвими сигналами" [5, с. 242].

Мета філологічного аналізу полягає в тому, щоб показати, як специфіка ідеї художнього твору виражається через систему його образів, у складниках компонентів текстової організації. За такого підходу художній текст розглядається, як естетичний феномен, якому притаманна цілісність, образність і функціональність, і як форма звернення до світу, тобто як комунікативна одиниця, у котрій, у свою чергу, моделюється певна комунікативна ситуація, і як окрема динамічна система мовних засобів.

Філологічний аналіз художнього тексту розуміємо і як метод пізнання художнього твору, і як різновид навчальних вправ: як аналітико-синтетичну обробку інформації, що подається у вигляді цілісного, завершеного наукового твору, підготовленого за певною схемою, з дотриманням відповідних вимог. Таким чином, означений різновид навчальної діяльності постає як спосіб перевірки інтелекту та творчих здібностей особистості в єдності та взаємозв'язку.

Пропонований підхід "дозволяє подолати суб'єктивізм й імпресіоністичність висновків та спостережень, що не спираються на розгляд "першоелемента" літератури – мови, і об'єктивувати положення, які ґрунтуються на розгляді образного ладу твору" [5, с. 5].

Гадаємо, що філологічний аналіз художнього тексту покликаний за своєю природою застерегти від того, щоб не заглиблюватися або в зміст, або лише у форму. Тому пропонований різновид роботи – своєрідний пошук нових форм аналізу, найбільш ефективних прийомів проникнення у світ складних художньо-виражальних явищ.

У чому вбачаємо проблемність зазначеного виду науково-навчальної діяльності? Насамперед, у власне предметі аналізу – тексті, що є складним полікатегорійним цілим, продуктом інтелектуальної діяльності. Аналітико-синтетична обробка текстової інформації: прочитання, сприйняття, осмислення та інтерпретація основної думки, вираженої в ньому, – це, по суті, творення на його основі нового тексту, але вже як наслідок інтелектуальної діяльності адресата. "Вторинний" текст, породжений у результаті глибоко осмисленої обробки "первинного" тексту як зразкового, оригінального, самобутнього витвору, – також творчий процес, покликаний розв'язати комплекс важливих навчально-виховних завдань, передбачених системою філологічної освітньої парадигми.

Завдання філологічного аналізу художнього тексту – це:

- розвиток інтелектуально-креативних здібностей учнів;
- формування їхніх мовних і лінгвістичних компетенцій;
- удосконалення мовленнєвих комунікативних компетенцій;
- формування дослідницької компетентності, вдосконалення умінь і навичок самостійної філологічної роботи з художнім текстом;
- розширення і поглиблення знань про текст; вивчення ознак і основних категорій художнього тексту як особливої естетичної субстанції;
- з'ясування принципів побудови цілісного тексту;
- виявлення способів вираження авторської позиції в тексті;
- ознайомлення з різними підходами до філологічного аналізу художнього тексту, з різними прийомами його інтерпретації;
- встановлення специфіки міжтекстової взаємодії (інтертекстуальних зв'язків);
- збагачення життєвого досвіду учнів.

Що означає – проаналізувати художній текст з позицій філологічної інтерпретації? Насамперед – здійснити такі операції:

- чітко сформулювавши для себе тему та ідею твору, інтерпретувати власне розуміння авторської ідеї, осмислити особливості (способи) її художньої реалізації у творі; визначити основні мотиви, образи;
- усвідомлено сприйняти авторську позицію, авторський спосіб мислення, специфіку слововираження (образотворення), дати їм оцінку;
- пізнати (побачити, встановити) "раціональне зерно" авторського задуму: з'ясувати, для чого призначений твір, у чому полягає його значущість?
- умотивувати єдність змісту та обраної мовної форми для його вираження, обґрунтувати довершеність цієї єдності; встановити взаємозумовленість форми і змісту в конкретній їхній реалізації;
- виявити різноструктурні "механізми" конструювання тексту;
- дати оцінку тексту в контексті доби, історії, культури, у проекції на майбутнє його прочитання;
- активізувати фонові знання, доречні і необхідні для адекватного вичерпного сприйняття текстової інформації;
- пізнати естетику змісту через естетику форми (слововираження); отримати естетичну насолоду і сформувати свої естетичні смаки;
- самореалізуватися;
- зіставити власний досвід з тим, що його репрезентує митець у художній формі; збагатити свій досвід;
- зрозуміти дискурсивність тексту (занурення в дійсність); пізнати впливову силу тексту в дії;
- встановити комунікативну спроможність тексту;
- з'ясувати, в чому полягає ідейно-змістова, художньо-образна цінність (значущість) твору; оригінальність (самобутність) авторської думки, її художньо-образне представлення; новизна і традиційність стильової манери митця;
- засвідчити вміння послідовно, вмотивовано доводити, переконувати, логічно викладати свої думки.

Аналіз тексту – інтелектуальна діяльність виконавця, здійснювана у науковому аспекті: у результаті виникає вторинний текст, що містить оброблену й осмислену на основі первинного тексту інформацію, але оформлену не в художньому стилі, а в науковому. Тому аналіз художнього тексту – своєрідний спосіб отримання і переробки знань про світ, що реалізується у такій послідовності: від пізнання образного представлення буття в авторській моделі через посередництво чуттєво-почуттєвого сприйняття читача до

фіксації здобутих і осмислених ним знань, вражень, емоцій у науковому тексті як продукті інтелектуальної обробки художнього авторського тексту.

Досвід переконує, що здійснення будь-якого аналізу художнього тексту (лінгвістичного, літературознавчого та ін.) – завдання не з легких. Адже для успішного його виконання треба мати ґрунтовну фахову підготовку з різних галузей знань, володіти комплексом визначених умінь і навичок.

У чому ж складність виконання філологічного аналізу тексту?

Основні причини, що викликають труднощі в здійсненні аналізу художнього тексту, можна звести до таких:

1. Нерозуміння змісту тексту.
2. Нездатність сприймати текст (особливо поетичний).
3. Невміння визначити його проблематику, образи.
4. Відсутність теоретичних знань відносно специфіки побудови тексту, його різнорівневої організації.
5. Нерозуміння природи художнього переосмислення явищ, подій тощо і їхнього втілення у словесно-образних формах, відповідно – невідання декодувати текст.
6. Невміння визначати художньо-образні засоби (тропи) і усвідомлювати їх різнорівневе призначення (ідейно-тематичне, естетичне тощо).

Під час виконання філологічного аналізу художнього тексту (особливо поетичного) складним видається усвідомлення (сприйняття переходу) від прямого називання реалій до переносного: своєрідне переосмислення явищ і предметів довкілля, їхнє образне оприявлення – через іншу систему символів. Напр., у поезії Олекси Слісаренка "На пасіці" бджоли (цей номен жодного разу не вжитий у творі) представлені через авторське уявне порівняння життя комах і святих – покровителів бджільництва – Зосима і Саватія. Відповідно вулики у поезії – кельї, пасіка – монастир, бджоли – працююча братія, ченці крилаті.

Складним для розуміння є поняття художнього образу, відповідно – встановлення системи художніх образів, реалізованих у тексті, їхньої взаємодії, визначення домінантного образу.

Виникають труднощі під час виявлення головного героя (героїв) тексту, у розмежуванні понять герой (персонаж) твору і образ (почасти ці поняття ототожнюються).

Нелегким видається з'ясування призначення мовної форми (різнорівневих мовних одиниць) у плані вираження ідейно-тематичного змісту твору, інакше – осмислення доцільності обраної форми слововираження, її продуктивності, вираженості, подекуди оригінальності, нешаблонності тощо (що, зрештою, засвідчує самобутність авторського світовідчуття та мовомислення). Чому, наприклад, у В. Симоненка *волосся* означене прикметником *сумне*: *Все одно я люблю твої очі / І волосся твоє сумне*? Чому у П. Тичини *плач* – *перламутровий*: *Сміх буде, плач буде / Перламутровий*. З якою метою П. Тичина вдається до неологізмів *квіти-ласкавці*, *яблуновоцвітно* у поезії "Не дивися так привітно"? Про що це свідчить? і т. ін. Що спонукало митця до творення оказіоналізмів *прозор*, *брунькоцвіт*, *злотозор*? Що позначають ці слова? (поезія "Весна"). Або ж чому В. Стус звертається до творення індивідуально-авторських неологізмів *зголілі*, *осонцена*, *куль-покотьюлом* у поезії "На колимському морозі калина..."?

Досить складним для учнів є власне зв'язний виклад своїх міркувань, здійснюваний за ходом розгортання подій (текстовою оповіддю), особливо стосовно безпосереднього розгляду архітекtonіки, композиції тексту і витлумачення взаємозв'язку змістових та мовно-образних реєстрів текстової організації.

На що треба акцентувати увагу учнів у процесі виконання філологічного аналізу художнього тексту?

Насамперед, потрібно наголосити на необхідності вдумливого прочитання твору, потім – на чіткому визначенні теми (про що текст) та ідеї, лейтмотиву (для чого створений цей текст; що утверджує автор?), осмисленні проблематики твору (які злободенні питання порушує митець і як їх розв'язує).

Для якісного виконання означеного аналізу художнього тексту (відтак – для його глибинного осмислення) потрібно орієнтувати учнів на кількаразові звернення до оригіналу. Тільки за такого підходу текстова інформація сприймається та засвоюється усвідомлено і повно (з найменшими подробицями).

Навчаючи встановлювати актуалізовані в тексті різнорівневі мовні одиниці, підпорядковані досягненню певного задуму, треба звертати увагу на їхню комплексну взаємодію. З цією метою, наприклад, навчати учнів не відокремлено констатувати наявність звукоповторів, а пояснювати їхнє призначення, проводячи одночасно паралель з лексичними та синтаксичними засобами як складниками єдиної комплексної художньо-образної системи. Порівняємо, наприклад, взаємодію фонічних засобів (звукоповторів), лексичних (добір словесно-образних одиниць певного лексико-семантичного поля із актуалізованими звукоповторами для вираження естетики почуттів) та синтаксичних (конструкцій, з допомогою яких передається схвильованість, настроєвість ліричного героя) у поезії "О панно Інно" П. Тичини.

Часто у тексті трапляються незрозумілі, рідковживані слова, застаріла лексика, фразеологізми тощо. Доцільним у таких випадках буде звернення до лексикографічних джерел, що дасть змогу отримати максимально точну інформацію про авторський задум. Отже, словникова робота є необхідним компонентом роботи з текстом.

Визначаючи тропеїстику тексту, варто не тільки констатувати факт наявності образних засобів у художньому творі, а й обов'язково прагнути пояснити специфіку моделювання тропа; з цією метою спрямовуємо роботу учнів на те, щоб у результаті спостережень та роздумів вони змогли "добути"

джерело його творення, з'ясувати образну семантику, встановити призначення тропа як засобу посилення ідейно-тематичного змісту.

Отже, аналіз тексту орієнтуємо здійснювати так, щоб учень сприймав (навчався сприймати) його цілісно, об'ємно, як завершену багатоярусну семіотичну форму психоментальної діяльності мовця (автора), концептуально та структурно інтегровану, що слугує прагматичним посередником комунікації й діалогічно вбудована до семіотичного універсуму культури.

У процесі виконання філологічного аналізу художнього тексту треба враховувати:

- жанрову специфіку твору;
- характер співвіднесення картини світу, створеної в тексті, з дійсністю, знаком якої слугує основний суб'єкт у мові (оповідач у прозі, носій авторського слова в драмі, ліричний герой);
- інтертекстуальні зв'язки твору;
- текстотвірну роль різнорівневих мовних одиниць;
- закони літературного роду та його особливості.

Якою повинна бути організація навчальної діяльності на уроці, що спрямована на виконання філологічного аналізу художнього тексту?

1. Текст для аналізу повинен бути невеликим за обсягом (інакше це ускладнюватиме роботу над ним, знижуватиме якість його виконання, спричинюватиме послаблення уваги інтерпретатора до окремих деталей). Це застереження суттєве за умови, якщо філологічний аналіз тексту буде здійснюватися самостійно, у писемній формі; у випадку, коли означений різновид діяльності буде виконуватися в усній формі, до того ж – колективно, або подаватися як лекційний виклад учителя тощо, можливе і необхідне звернення до аналізу великого за обсягом епічного твору (як правило, такий аналіз буде своєрідним підсумком-узагальненням у вивченні епічного твору).

2. Треба подбати про те, щоб текст був прочитаний (прослуханий) кілька разів (якщо він невеликий за обсягом). Обов'язково (у першу чергу) колективно (бажано повністю), потім – частинами, далі – самостійно.

3. Доцільно спочатку (поки учні не відшліфують уміння і навички аналізувати тексти) виконати філологічний аналіз в усній формі (колективно). Потім запропонувати самостійно відповісти на питання алгоритму.

4. Роботу учнів обов'язково треба перевіряти. Бажано, щоб самостійно підготовлені відповіді були зачитані. Намагатися заохочувати учнівський колектив до обговорення результатів дослідження окремого учня.

5. Орієнтувати, щоб філологічний аналіз тексту був поданий у науковому стилі.

6. Практикувати конкурс на кращого виконавця філологічного аналізу тексту.

7. Педагог повинен пам'ятати, що навчити досконало здійснювати філологічний аналіз тексту вдається не з першого разу. Це мистецтво, якому навчаються поступово, шляхом копіткої і наполегливої практичної діяльності.

8. Пам'ятати (й орієнтувати на це учнів), що філологічний аналіз тексту – не переказ його змісту і не констатація художніх засобів, актуалізованих у ньому. Це – характеристика доцільності, вмотивованого використання автором мовних форм для максимально точного відтворення та сприйняття змісту тощо.

До чого повинен прагнути педагог, щоб учні навчилися якісно виконувати філологічний аналіз художнього тексту? Насамперед до того:

- щоб учні правильно визначили тему та ідею тексту, і найважливіше – правильно і повно зрозуміли його зміст;
- щоб учні належно сприйняли й позитивно оцінили значущість тексту в загальнокультурному континуумі;
- щоб учні могли правильно і безпомилково декодувати зміст і призначення образів, визначати героїв, аналізувати їхні вчинки;
- щоб вихованці розуміли взаємозалежність між зовнішньою і внутрішньою формою текстової організації;
- щоб школярі сприймали й осмислювали текст як довершений мистецький витвір;
- щоб текстовий матеріал слугував зразком для інтелектуального, мовно-виражального самовдосконалення культурномовної особистості учнів.

Практичне здійснення філологічного аналізу тексту є досить складним завданням для учнів. Як полегшити цю роботу? Яких попередніх заходів треба вжити, аби цей різновид діяльності був ефективним?

Насамперед, педагог зобов'язаний показати зразок виконання такого аналізу (усний і письмовий). Школярі повинні чітко засвоїти алгоритм аналізу (майже до автоматизму). Перш ніж приступати взагалі до аналізу, радимо пропонувати вихованцям виконати (усно чи письмово) одне із завдань алгоритму (наприклад, сформулювати тему та ідею твору; охарактеризувати тропеїстику та ін.). Так поступово в учнів формуватимуться навички виконання філологічного аналізу тексту.

Яким повинен бути алгоритм філологічного аналізу художнього тексту? Н. Ніколіна запропонувала схему комплексного філологічного аналізу прозового тексту, що, на її думку, повинен включати такі етапи:

- 1) визначення жанру твору;
- 2) характеристики архітекtonіки тексту;
- 3) розгляд системи мотивів і попередня характеристика змісту тексту;

- 4) виділення ключових слів тексту і наскрізних повторів у його структурі;
- 5) розгляд структури оповіді;
- 6) аналіз просторово-часової організації твору;
- 7) розгляд системи образів тексту;
- 8) встановлення елементів інтертексту, що визначають зв'язок аналізованого твору з іншими творами національної та світової літератури;
- 9) узагальнену характеристику ідейно-тематичного змісту тексту [5, с. 9].

Поділяючи в цілому підхід, запропонований Н. Ніколіною, вважаємо, що треба також спеціально приділити увагу різнорівневій мовностилістичній, мовноестетичній організації художнього тексту (спостереженню за тим, які мовні засоби і з якою метою активує митець для досягнення якого саме задуму; з'ясуванню, настільки вдалося йому досягти цього). Доцільно також практикувати аналіз заголовка тексту.

У цілому такий підхід створює міцне підґрунтя для формування глибокої любові до рідної мови і літератури на прикладі високо довершених художніх зразків, культивує потяг до науково-дослідних студій.

Література

1. Бандура О. М. Вивчення художнього твору / О. М. Бандура, Н. Й. Волошина // Наукові основи методики літератури : навчально-методичний посібник / за ред. докт. пед. наук, професора, члена-кореспондента АПН України Н. Й. Волошиної. – К. : Ленвіт, 2002. – С. 50–105.
  2. Бахтин М. М. Язык в художественной литературе / М. М. Бахтин // Собр. соч. : в 7 т. – М., 1997. Т. 5. – 1997. – С. 306.
  3. Волошина Н. Й. Вивчення української літератури в 5-му класі : методичний посібн. / Н. Й. Волошина. – К. : Педагог. думка, 1997. – 144 с.
  4. Наукові основи методики літератури : навчально-методичний посібник / за ред. докт. пед. наук, професора, члена-кореспондента АПН України Н. Й. Волошиної. – К. : Ленвіт, 2002. – 344 с.
- Николина Н. А. Филологический анализ текста : учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / Н. А. Николина. – 2-е изд. – М. : Академия, 2007. – 272 с.